

שיח בין־דתי בחינוך המערבי במאה העשרים ואחת

אור מרגלית*, נורית הירשפלד**

מילות מפתח: מנהיגות בין־דתית, יוזמות חינוכיות, רב־תרבותיות

<https://doi.org/10.54301/IOVR1073>

היסטוריה, אזרחות ועוד – שנתפסו כחלק מהחינוך שאדם זכאי לו או אף זקוק לו כדי לתפקד כאזרח תורם למדינה, השתייכו לימודי הדת לתחום הפרט ולזהות הקהילתית המצומצמת (בארץ מדובר בנושא רגיש, בהיות הלימודים הכלליים, לימודי הליבה, מצויים במרכז של מחלוקת). אומנם במדינות מסוימות שבהן הייתה הומוגניות מבחינה דתית התקיימו לימודי דת במערכת החינוך הממלכתית באופן מובן מאליו (כך גם בישראל, בעיקר במגזרים הדתיים), אולם לימודים אלה לא כללו התייחסות לדתות אחרות, וודאי שלא התקיימה בהם היכרות מעמיקה עם בני דתות שונות ואמונותיהם. בישראל קיימים לימודי דת נרחבים במגזרים הדתיים, ובהיקפים מצומצמים בחינוך החילוני. ההתייחסות הבלתי רשמית ללימודי הדת היא שהם מיועדים לדתיים בני אותה הדת, ומשכך הם נתפסים לעיתים כ'הדתה' עבור הציבור החילוני.

הרב יונתן זאקס, ממובילי ההגות היהודית בתחום השיח הבין־דתי, מצוין את אסון התאומים כנקודת ההבנה לכך שהעולם איננו 'מתקדם' לקראת הכרה חילונית גלובלית. בסוף המאה ה־20 וביתר שאת בראשית המאה ה־21 ניכרה פריחה של תנועות רוחניות ושל התחדשות דתית; גלי פליטים-מהגרים מסוריה ומאפריקה הביאו עימם לאירופה הטרונגניות דתית גדולה; האביב הערבי לא צלח, ולא רק שלא הביא לדמוקרטיזציה של ארצות ערב, אלא אף הביא לתופעות ריאקציונריות קיצוניות כדאע"ש. הלכה וגברה ההבנה שיש לחפש דרכים אחרות לפתרון הקונפליקטים ושהניסיונות לנטרול המרכיבים הדתיים אינם מביאים איתם את ההצלחות המיוחלות. כדברי הרב זקס (2008): "אם הדת לא תהיה חלק מהפתרון, היא לבטח תהיה חלק מהבעיה".

במקביל לשינויים הדמוגרפיים (או כתוצאה מהם) התרחשו במערב שינויים ערכיים-מוסריים: הלכה וגברה ההכרה בערכם של השונה והאחר, ועימה גם עליית המושג 'רב־תרבותיות' והגדרתו כערך. ההתייחסות לאחרות הפכה אם כן לחלק מתפיסת העולם, והביאה עימה ריבוי פנים, סוגים וצבעים על שלל הזהויות

שורשיו של השיח הבין־דתי (מרגלית והירשפלד, 2024) בחינוך נטועים בקהילות בעלות השקפות עולם או תפיסות דתיות שונות, אשר באו במגע כלשהו זו עם זו, כהכרח של נסיבות החיים והגיאוגרפיה, ומצאו עצמן באותו צד של המתרס כנגד תפיסות או קהילות אחרות. הגדרות הזהות הדתית כמו גם חינוך להשתייכות לקהילה מסוימת – כולל באופן תכלולי גם הגדרות על דרך השלילה. לדוגמה, עיסוק בזהות יהודית עבור מי ששוכן בסביבה נוצרית או מוסלמית כולל בין היתר גם את נקודות המחלוקת שמבדילות בין היהדות לנצרות או לאסלאם. במקביל גורר העיסוק ההדדי גם הכרה במשותף. כך למשל מצאו האסלאם, הנצרות והיהדות את המכנה המשותף שלהן כדתות מונותאיסטיות אל מול דתות פוליתאיסטיות, ובעת המודרנית מצאו עצמן הדתות האלה כבעלות מכנה משותף אל מול החילון.

ניתן להצביע על היבטים מסוימים של שיח בין־דתי בחינוך גם בהקשרים של מגע חיובי בין קבוצות שונות, דוגמת היהדות והאסלאם בתור הזהב בספרד. עם זאת מדובר על היוצאים מן הכלל, והכלל במקרה הטוב הוא חינוך לסובלנות כלפי בני דתות אחרות תוך היכרות מינימלית ומבלי ללמוד אותן לגופן.

השיח הבין־דתי בחינוך במאה ה־21

מערכות החינוך המערביות המודרניות צמחו על רקע המפכה התעשייתית במאה ה־19 והיוו כלי מרכזי בעיצוב דמות האזרח הרצוי. ככל שהעולם המערבי נטה לחילון ולהפרדת הדת מהמדינה כך קטן מקומו של החינוך הדתי, או לכל הפחות הופרד משאר מקצועות הלימוד. בניגוד ללימודים כלליים – מתמטיקה, מדעים,

* ד"ר נורית הירשפלד מרצה בהתמחות בספרות ובהתמחות במקרא במכללת קיי. את עבודת הדוקטור בספרות חז"ל כתבה בחוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית בירושלים. בעבר מנהלת פורום ירושלים להבנה בין־דתית, שכיום אנשי דת, חינוך ואקדמיה לשיח ולקידום הבנה ושיתופי פעולה בין־דתיים בארץ. חברת קיבוץ נחל עוז.

** ד"ר אור מרגלית היא נציגת תקווה ישראלית ומיגור גזענות וראש החוג למקרא במרכז האקדמי לוינסקי-וינגייט. היא גם רכזת-שותף של פורום חיים משותפים במכון מופת ועמית קרן מנדל בתוכנית למנהיגות באקדמיה בהכשרת המורים. בעבר היה אור דיקן הסטודנטים במרכז האקדמי לוינסקי-וינגייט וכן היה מייסד ויו"ר שותף של השדולה למניעת אובדנות באקדמיה. אור בעל דוקטורט במחשבת ישראל מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, והיה עמית מחקר באוניברסיטת הרווארד ובמכון הרטמן. תושב מודיעין, שם הוא חבר פעיל בקהילה שווייטית מתפללת וממשיך שותפות ושיח של שנים רבות בפורומים בין־דתיים שונים.

שיח בין־דתי בבתי ספר – מה נעשה ומה ניתן לעשות

שיח בין־דתי בבתי ספר יכול להיעשות בקשת רחבה של מתודות ומינוחים. עצם חשיפתם של התלמידים למידע על אודות דתות והשקפות עולם אחרות באופן חיובי היא שיח בין־דתי בחינוך: בשיח בכיתות, במפגשים עם נציגי דתות ותפיסות עולם שונות, במפגשים עם בני גילם מקבוצות בעלות זהות אמונית שונה, בימים מרוכזים המוקדשים לנושא ועוד.

בהקשר של מוסד חינוכי המשרת קהילה הטרוגנית, ייתכן שמעשה זה יהיה מובן מאליו או בלתי נמנע. לעומת זאת בהקשר של מוסד חינוכי המשרת קהילה הומוגנית בעלת תפיסה דתית או השקפת עולם מוצהרת – שיח בין־דתי איננו דבר מובן מאליו, ואף במקרים רבים מעורר התנגדות. חלק גדול מהציבור הדתי בארץ וחלק עוד יותר גדול של הציבור החרדי מתנגד באופן עקרוני ללימודים על דתות אחרות, עמדה שאיננה יוצאת דופן עבור קהילות דתיות סגורות או כאלה שהן נתפסות כקהילת הרוב.

שיח בין־דתי בחינוך יכול להשתלב בתוכנית הלימודים באופן גמיש על פי בחירת המורים בתחומי הדעת השונים. למשל, בשיעור היסטוריה או אזרחות ניתן להתייחס בקצרה לדתות ולהשקפות עולם שונות במסגרת אזכור היסטורי הכרחי ומינימלי כגון לימוד על חופש דת או חופש מדת. ומנגד – ניתן להתייחס לכך בהרחבה או בהקדשת זמן רב יותר או בשיעורי ההיסטוריה והאזרחות, או בהקצאת מסגרת התייחסות נפרדת ומהותית יותר. כך למשל מוסדות חינוך של קבוצות מיעוט שמנסות באופן פעיל להיות בקשר פתוח וחיובי עם קבוצות אחרות, מלמדות לעיתים תורה תיאולוגית סדורה וחיובית לגבי תפיסות עולם אחרות משלהם. דוגמה לכך הם בתי הספר המוסלמים בהולנד (Van Der Meij, 2017). הם מתמקדים בהוראת השווה והדומה בין דתות והשקפות עולם שונות, הן בהיבטים המעשיים הן בהיבטים הערכיים-תיאולוגיים.

עם זאת חשיפה לתכנים חשובה ומשמעותית עלולה להיוותר תיאורטית ומנותקת מהקשרים אנושיים, ולכן יש חשיבות בחשיפה למפגשים עם נשים ואנשים, תלמידים ותלמידות בעלי תפיסות עולם ואמונות שונות. גם מוסד חינוכי הומוגני יכול להפגיש את תלמידותיו ותלמידיו עם נציגים של תפיסות ודתות אחרות: בהרצאה, או במפגש בין קבוצות.

דוגמה לעשייה מתמשכת של מפגשי שיח בין־דתיים היא מיזם של אגף עדות במשרד הפנים אשר במשך מספר שנים קיים מפגשי שיח בין־דתי עבור בתי ספר, חטיבות ביניים ותיכונים שהיו מעוניינים בכך. מנהלי בתי הספר והצוות המוביל נפגשו עם נציגי האגף כדי להכיר ולתכנן את הפעילות והיא כללה

האתניות, המגדריות והלאומיות. נכללו בכך גם מגוון האמונות והשקפות עולם – על כל המנעד שמן הזהות הדתית עד הזהות החילונית ומה שביניהם, עם ההכרה בזכות לשונות ולשמירה על זהות קבוצתית של מיעוטים שונים. הביטוי המובהק של שינוי המגמה בארץ הוא המעבר מהתפיסה של 'כור היתוך' לתפיסה של רב־תרבותיות, כפי שהראה למשל יוסי יונה (2007) בנוגע למערכת החינוך.

מדינות מערביות רבות חורטות על דגלן תפיסה רב־תרבותית ומתחילות להתייחס אחרת אל קבוצות שונות החיות בקרבן ולכאלה המהגרות אליהן. קנדה היא דוגמה למדינה שהעלתה את הרב־תרבותיות על נס, ופעלה באופן מופגן להגברת הגיוון בתוכה, מה שהוביל בהכרח גם להתמודדות עם היחסים בין דוברי הצרפתית ודוברי האנגלית, ובעיקר לשינוי גישה כלפי אוכלוסיית הילידות (Kymlicka, 2011).

גם מדינות כגון צרפת ואנגליה, אשר לא אימצו תפיסות רב־תרבותיות והמשיכו לדגול בזהות לאומית הומוגנית עברו כברת דרך ביחס למגוון האוכלוסיות שבקרבן: הן המהגרות החדשות הן המיעוטים הוותיקים שעד כה לא זכו להכרה.

משמעות תמורות אלה התבטאה בשינויים בסדר היום החינוכי: הוראת מקצועות כמו גיאוגרפיה, היסטוריה ומעל לכל אזרחות חייבת הייתה להתחשב בשינוי בתפיסות. קמו גישות סדורות שעסקו בעניין, כמו חינוך רב־תרבותיות, חינוך לסובלנות, חינוך גלובלי, חינוך להשקפות עולם (Miedema, 2017).

תפנית מכיוון בלתי צפוי התחוללה במדינות כגון גרמניה, אנגליה, נורבגיה ואחרות, שבהן נכללו באופן מסורתי לימודי דת במערכת החינוך הממלכתית. הדרישה הליברלית הקלאסית התנגדה ללימודי הדת וביקשה לבטלם, או לכל הפחות להפוך אותם ללימודי אזרחות ומוסר כנהוג בצרפת. ואולם מתוך התפיסה הרב־תרבותית, לא רק שהתבססה הבנה ערכית בכך שיש להכיר בצורך של קבוצות שונות באוכלוסייה ללימודי דת ואמונה והכרה במגוון האנושי, אלא גם נמצא שלימודי דת של דתות שונות (על פי אמונותיהם של הקבוצות השונות בכיתה או בקהילה) יכולים לתת מענה למגוון האמוני. באנגליה למשל שינו את השם משיעורי 'הוראת הדת' (religious instruction) לשיעור 'חינוך דתי' (religious education), ובשיעורים אלה מלמדים נצרות, אסלאם, הינדואיזם, יהדות, כמו גם התייחסות לתפיסות הומניסטיות, אתאיסטיות ואחרות.

עובדה זו הובלטה ביוזמתו של הנשיא לשעבר רובי ריבלין (נאום השבטים, 2015) ובפעילות רבה שהתקיימה במסגרת היוזמה במוסדות רבים שכותרתה 'תקווה ישראלית': החל באירועים משותפים סביב מועדים שונים כדוגמת 'חג החגים', עבור דרך השתלמויות סגל וכלה בקורסים כגון 'הקורס הנודד – תקווה ישראלית' שקידם היכרות ושיתופות בין סטודנטים מקבוצות שונות (מרגלית, טאהא-פהום, שגיא, 2020).

באוניברסיטת קיימברידג' שבאנגליה הוקמה בשנת 2002 תוכנית בין-דתית ללימודי תואר ראשון (CIP – Cambridge Interfaith Program). מטרתה של התוכנית היא לקדם שיתופי פעולה בין יהודים, נוצרים ומוסלמים והבנה מעמיקה יותר של התפקיד שיהדות, נצרות ואסלאם יכולים למלא בעולם דתי וחילוני מורכב. התוכנית כוללת הוראת ידע וטיפוח מחקר תיאולוגי, היסטורי, תרבותי על הנצרות, היהדות והאסלאם תוך התייחסות גם לדתות נוספות. בתוכנית יש גם עידוד לתרומה לקהילה ולתרגום הידע התיאורטי לעשייה בשטח.

חוקר השיח הבין-דתי אדבו פטאל (2013) ומי שפועל לביסוס הבין-דתיות כתחום דעת ומחקר ולהכשרת מנהיגות בין-דתית (מרגלית והירשפלד, 2024), ייסד ועומד בראש מוסד לימודי באמריקה העוסק בלימוד ובטיפוח שיתופי פעולה בין-דתיים (IFYC) Inter Faith Youth Core. החוקרים והמרצים של IFYC מלמדים הבנה בין-דתית ועוסקים בבנייה ובביסוס של לימודי הבנה ושיח בין-דתי כתחום מחקר אקדמי.

תוכניות ייעודיות להכשרת מנהיגות בין-דתית או תואר בלימודים בין-דתיים עדיין אינם רווחים. בממד האקדמי הזה – התחום עדיין בחיתוליו. בזירה האקדמית בתחומים אלה, גם בארץ וגם בעולם, רווחים יותר פרויקטים ויוזמות מקומיות. קירסטן אלן (2016) בוחנת פרויקטים כאלה במוסדות להשכלה גבוהה באנגליה: 'שיח כתבי הקדש' (Scriptural Reasoning) בקיימברידג' ומסע צליינות בין-דתי בסקוטלנד. היא מצביעה על האופן שבו תוכניות אלו העצימו את המשתתפים בהן, על ההתפתחות שלהם ועל טיפוח רגישותם לזולת. היא מוצאת שהפרויקטים האלה תרמו בכל ההיבטים שהוזכרו כאן, אך גם ממליצה על נתיבי חינוך והכנה לקראת יוזמות ופרויקטים שכאלה כדי שהתוצאות תהיינה משמעותיות יותר.

גם בארץ מתקיימות פעילויות של חינוך לשיח בין-דתי במוסדות להשכלה גבוהה. כך למשל קורס שהתקיים בין השנים 2016-2019 במרכז האקדמי לוינסקי-וינגייט (אז מכללת לוינסקי לחינוך) בתוכנית המצוינות הפגיש את הסטודנטים שבצעמם באו מרקעים דתיים וחילוניים שונים, עם גישות מקבילות לערכי יסוד דרך אנשי דת והגות. הסטודנטים דנו בנקודות מבט והשוו ביניהן, וכפריקט סיום ארגנו יום עיון עבור עמיתיהם: סטודנטים מכלל שנתון א'. דוגמאות נוספות: מפגשים של סטודנטים עם אנשי דת מדתות שונות שהתקיימו בשיתוף עם אגף עדות

א. הכנה ראשונית של התלמידים, הודעה להורים ולפעמים גם הזמנתם.

ב. הגעה של עשרות אנשי דת: דרוזים, נוצרים, מוסלמים ויהודים לבית הספר.

ג. פאנל ובו נציגי הדתות, מנהל בית הספר או נציג מטעמו מדברים בפני מליאה הכוללת מספר רב של כיתות.

ד. התפצלות לכיתות. בכל כיתה הגיעו כמה מנציגי דתות כדי להמשיך את השיחה ולענות על שאלות.

ה. דיווח להורים על הפעילות בשיעור חינוך או שיעור רלוונטי אחר בימים הבאים.

הדברים עשויים להיות פשוטים הרבה יותר ואף נובעים באופן ישיר מתוך הרכב הכיתה במוסד לימודי ממלכתי ושבאו אוכלוסיות מגוונות. חינוך בין-דתי יכול להתחיל במקומות כאלה כבר בגיל הרך וסביר שכך קורה לפעמים גם מבלי שהדברים יוגדרו באופן פורמלי. מכיוון שבישראל מוסדות החינוך מלכתחילה מופרדים על פי אזורי מגורים ומגזרים (יהודי, ערבי מוסלמי, ערבי נוצרי, דרוזי) ועל פי תפיסות עולם אמוניות דתיות (ממלכתי, ממלכתי דתי, חרדי) – השיח הבין-דתי יכול להתרחש בעיקר בדרכים של עידוד ויוזמות מכוונות.

שיח בין-דתי במוסדות להשכלה גבוהה

באקדמיה קיימים לימודי דת כבר מימי הביניים: הן לימודי תיאולוגיה מסוגים שונים בעיקר במוסדות הדתיים, הן חקר הדתות או מדעי הדתות במוסדות הממלכתיים והחילוניים. בעת האחרונה הולכת וגוברת הקריאה להוספת אלמנטים דיאלוגיים בעיסוק המחקרי במדעי הדתות ולהתייחסות לזהויות הדתיות השונות של המערבים במחקר – מרצים וסטודנטים כאחד.

בחלק מן הזרמים של הדתות השונות כוללים גם מוסדות גבוהים להכשרת אנשי דת פרקים הקשורים לדתות אחרות וליחסים עם בני אותן דתות, לפעמים באופן תיאורטי ולפעמים באופנים של שיח ומפגש. יש אף מוסדות המכשירים בין כותליהם בני דתות או לכל הפחות עדות שונות. בעניין זה ראוי להזכיר לימודי 'ליווי רוחני' בהקשרי בריאות ולקראת מוות (Clinical Pastoral Education) המקובלים כיום במקומות רבים בעולם וגם בארץ.

עבור ישראלים רבים שהתחנכו במערכות החינוך הממלכתיות הנפרדות במדינה מהווה האקדמיה מקום מפגש ראשון עם בני דתות, מגזרים וזהויות אחרות מהם, כך שעצם ההגעה לאוניברסיטה מהווה הזדמנות למפגשים ולהיכרות עם אחרים, לפחות ברמת המפגש הבין-דתי (מרגלית והירשפלד, 2024).

Miedema, S. (2017). The Concept and Conceptions of Interfaith Education with Neighbour Concepts, 21-30. In: *Interfaith Education for All*. Sense Publishers, Rotterdam. https://doi.org/10.1007/978-94-6351-170-4_2

Patel, E. (2013). Toward a Field of Interfaith Studies. *Liberal Education*, V99 n4.

Sahin, A. (2017). Religious Literacy, Interfaith Learning and Civic Education in Pluralistic Societies. In: *Interfaith Education for All*, 45-43. SensePublishers, Rotterdam. https://doi.org/10.1007/978-94-6351-170-4_4

Van Der Meij, L. W. (2017). Interfaith Education in Dutch Islamic Schools. In: *Interfaith Education for All*, 123-126. SensePublishers, Rotterdam.

Wielzen, D. R., & Avest, I. T. (2017). Interfaith Education for All. *Interfaith Education for All*, 97-106. <https://doi.org/10.1007/978-94-6351-170-4>

של משרד הפנים במכללת לוינסקי (2017) ובסמינר הקיבוצים (2016); מודולת לימוד בנושא שיח בין-דתי במכללת קיי ועוד.

יחידות קטנות יותר של שיח סביב דתות מתרחש באופן תדיר במסגרת קורסים שונים, כגון לימודי מעגל השנה בתוכניות להוראה של הגיל הרך במוסדות רבים שבאופן טבעי החלו לשים לב למועדים של קבוצות שונות בחברה ככל שנושא הגיוון נכנס לשיח וככל שיש גיוון בין המרצות, הסטודנטיות והילדות והילדים בגנים שבהם הם מתנסים, ועוד כגון אלה.

עבור מערכת החינוך בישראל שיח בין-דתי מהווה הזדמנות לקדם חיים משותפים מתוך בנייה על המשותף בין קבוצות ופרטים שונים ותוך כדי הכרה והוקרה של השוני וההבדל גם בין פרטים וקבוצות וגם בינם לבין עצמם על פני כל הקשת של דתות והשקפות עולם. יש לא מעט יוזמות של שיח בין-דתי בחינוך, אך בהיעדר 'גוף-על' או תחום דעת אקדמי שפורס עליהם את חסותו – הן תלויות ברצון הטוב של המחנכים והמחנכות, המנהלים והמנהלות בשטח.

המקורות

זקס, י' (2008). לכבוד השוני - כיצד נוכל למנוע את התנגשות התרבויות? טובי הוצאת ספרים.

יונה, י' (2007). בזכות ההבדל: הפרויקט הרב-תרבותי בישראל. מכון ון ליר.

מרגלית א' והירשפלד נ' (2024). למהותו של דיאלוג בין-דתי. <https://doi.org/10.54301/SAXI5033>. 19-16, 21, לקסי-קיי

מרגלית, א"י, טאהא-פאהום א'. שגיא ר', (2020). 'כולם אנשים כמוני וכמוך' - קורס 'תקווה ישראלית' - קורס נודד. בתוך: ר' שגיא, ר' ואחרים (עורכים), *חינוך במרחבים רב-תרבותיים: מפגשים בין תרבויות בבית הספר ובהכשרת מורים*. רסלינג.

Allen, K. (2016). Achieving interfaith maturity through university interfaith programmes in the United Kingdom. *Cogent Education*, 3:1. <https://doi.org/10.1080/2331186X.2016.1261578>

Cheetham, D. (2005). The University and Interfaith Education. *Studies in Interreligious Dialogue*, 15(1), 16-35. <https://doi.org/10.2143/SID.15.1.583339>

Kymlicka, W. (2011). Canadian Multiculturalism in Historical and comparative Perspective: Is Canada Unique? *Constitutional Forum constitutionnel* (13), 1-8. <https://doi.org/10.21991/C9W37Q>

Lähnemann, J. (2017). Interreligious Education. In: *Interfaith Education for All*, 31-43. SensePublishers, Rotterdam. https://doi.org/10.1007/978-94-6351-170-4_3